

X.DÁWLETNAZAROVTIŃ “ASPAN-ASPAN” HÁM “SUW QOSIQLARI” POEMALARINIŃ IDEYALIQ-TEMATIKALIQ ÓZGESHELIGI

Jumabaeva Gúlayım Erkinbay qızı

Qaraqalpaq mámlektlik universiteti, magistrant.

[https://doi.org/ 10.5281/zenodo.11401547](https://doi.org/10.5281/zenodo.11401547)

Annotaciya. Maqalada Xalila Dáwletnazarov lirikası, gáresizlik dáwirindegi qaraqalpaq poeziyasında jańalangan obrazlı tábiyatı, poemaları menen qaraqalpaq poeziyasına hám mazmunlıq, hám formalıq jaqtan jańa túsiniklerdi, formalardı alıp kirdi. Shayırdıń dóretiwshiligi ráńbá-reń bolıp, onda alıp kelinggen jańa formalardıń eń jetik kórinislerin kóriwimizge boladı.

Tayanış sózler: dáwir poeziyası; kórkem pikir; lirikalıq qaharman; poema; nasrıy qosıqlar.

IDEOLOGICAL-THEMATIC CHANGE OF THE POEMS "ASPAN-ASPAN" AND "WATER SPOONS" BY KH. DÁWLETNAZAROV

Abstract. In the article, Khalila Dáwletnazarov's lyrics, the figurative nature of Karakalpak poetry in the era of poverty, and poems, brought new concepts and forms to Karakalpak poetry, both in terms of content and form. The composition of the poem is very similar, and it is possible to create the most original forms of the new forms.

Keywords: period poetry; kórkem picir; lyrical hero; poem; prose spoons.

ИДЕЙНО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ СМЕНА СТИХОТВОРЕНИЙ «АСПАН-АСПАН» И «ВОДНЫЕ ЛОЖКИ» Х. ДАВЛЕТНАЗАРОВА.

Аннотация. В статье лирика Халилы Давлетназарова, образный характер каракалпакской поэзии эпохи бедности, а также стихотворения привнесли в каракалпакскую поэзию новые концепции и формы, как по содержанию, так и по форме. Композиция стихотворения очень схожа, и из новых форм можно создавать самые оригинальные формы.

Ключевые слова: историческая поэзия; коркем пицир; лирический герой; стих; прозаические ложки.

Kirisiw. Xalila Dáwletnazarov XX ásiridin 70-80-jıllarınan baslap ádebiyat maydanına qádem qoydı. Onın qosıqları dáslep jergilikli baspalarda kórinde. Talantlı shayırsa sezimtalıǵı, sheber sóz saplaw sheberligi menen kózge tústi. Ol búgingi ádebiy processte de belsendi bolǵan shayırlardıń biri esaplanadı. Shayırdıń túrli jıllarda baspadan shıqqan “Xat”, “Sen maǵan kerekseń”, “Sen jaqsı qızsań”, “Ashıq bolmaǵan kim bar”, “Xosh qal, jaslıǵım”, “Álwiđaǵ

muhabbat, álwidağ...”, “Dos bolıw hámmeniń qolınan kelmes”, “Ashıq bolıp jasań” h.t.b toplamları bar.

Tiykargı bólim. X.Dáwletnazarovtıń “Hásiret hawiri”, “Paraxatshılıq haqqında sóz”, “Anama xat”, “Búlbúl piğani”, “Iyesiz jurı”, “Qaraqalpaq bayazı”, “Ziywariy shejire”, “Álwidağ, muhabbat, álwidağ...”, “Xosh qal, jaslıgım”, “Shólirkew azabı”, “Aspan-aspan”, “Suw qosıqları”, “Batırlar” sıyaqlı liro-epikalıq hám nasrıy poemaları bar. Bul poemalar ideya-tematikalıq hám janrlıq ózgesheligi jağınan biri-birin tákirarlamaydı.

Shayır poeziya maydanında óz stiline iye bolıp, onıń lirikasında haqıyqatlıq, muhabbat sezimleri jetekshilik qıladı. “X.Dáwletnazarov óziniń tereń mazmunlı lirikalıq hám nasrıy qosıqları, lirikalıq, liro-epikalıq hám nasrıy poemaları, qıssaxanlıq óneri menen gáresizlik dáwirindegi milliy poeziyamızdı ideyalıq-tematikalıq, janrlıq hám kórkemlik jaqtan rawajlandırıwǵa xızmet etpekte” [1, 98].

X.Dáwletnazarov poema hám nasrıy qosıqlardıń sheber dóretiwshisi. Onıń nasrıy qosıqları haqqında professor Q.Orazımbetov bılay deydi: “Onıń (X.Dáwletnazarovtıń) qosıqlarında sózlerdiń túsiniikli, sayram-sayram bolıp keliwi, oǵan oqıwshılar qáwimine keń jol ashıp berdi. Shayırdıń sońǵı jıllardaǵı jazǵan qosıqlarında publicistikalıq, úgit-násiyat lirikalıq stil menen emocionallıq súwretlewdiń aralasıp keliwi onıń shıǵarmalarınıń tabısqa erisiwiniń sıpatlı belgilerinen biri bolıp tabıladı”[2, 251]. Sonday-aq qaraqalpaq poeziyasındaǵı aralıq formaldı izertlegen filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı O.Gayliyeva avtor nasrıy qosıqları hám poemasına tómendegishe baha beredi: “Demek, “forması boyınsha nasr, al mazmunı boyınsha lirika” da shıǵarma dóretken X.Dáwletnazarovtıń nasrıy qosıqları tiykarınan real waqıyalardı bayan etedi. Olardıń emocionallıq tásirsheńligi basım. Shayırdıń nasrıy qosıqlarınıń ideyası turmıstan tıs, oylap tabılǵan fantastikalıq pikirlerden awlaq, al ol dógerekte bar bolǵan, real waqıyalardıń ústinde óz pikirlerin nasrıy formaǵa salǵan” [3, 124].

Kórkem dóretiwshilikte bir avtordıń shıǵarmasınan ekinshi bir avtordıń tásir alıp jazıw tájiriyesi burınnan bar. Álbette, ekinshi avtor dáslep kisiniń kóshirmesin emes, al óz poziciyasın bergen halda súwretleydi. X.Dáwletnazarov ta “Suw qosıqları” poemasını yaponiyalı alım, publicist hám jazıwshı Yasaru Emotonıń “Suwdıń kúshi” ilimiy publicistikalıq shıǵarmasınan tásirengen halda jazǵan. Poema 2016-jılı jazılǵan bolıp, barlıǵı 100 shuwmaqтан ibarat. Olardıń hár bir shuwmaǵınıń aldında qatar tártip sanları berilgen. Bul hár bir shuwmaqtıń mánisi óz aldına, yaǵnıy bir tórtlik sıyaqlı degendi ańlatadı. Shinı menen de solay. Avtor hár bir tórt qatardı tórtlik dárejesinde jazıwǵa umtıǵan. Poemanıń kirisiw bóliminde X.Dáwletnazarov yaponiyalı alımınıń

bilimine hám shıǵarmasına óz simpatiyasın bildirip ketedi. Álbette, bul burınnan bar bolǵan dástúr:

1. Masaru Emoto!
Álhábbiz Sizge!
Suwdıń tilin tawıp,
Sóyletken suwdı.
Qanday da káramat júz bergen bálkim,
Bunday pikir qalay, qayaqtan tuwdı?!
2. Qulpáreńniń shıǵıp izertlep ilim,
Ullı ashılıwın áylengen bayan.
Bir ǵayrı tábiyǵıy kúsh tásir jasap,
Mágar túsińizde bolǵandı ayan [4, 463].

Usı jerde soraw payda boladı, M.Emotonıń bul shıǵarması ne haqqında? Masaru Emoto óz tájiriybelerinde suw insan pikirleri, sezim-tuyǵıları hám hárqanday sırttan keletuǵın maǵlıwmat – muzika, isenim, sáwbet, hádiyselerdi ózlestiriw, saqlaw hám uzatıw qúdiretine iye ekenligin dáliylewge háreket qıladı.

M.Emoto suwda jazılǵan maǵlıwmatlardıń qanday kóriniske iye bolıwın kóriw ushın muzlatılǵan suwdı súwretke aladı. Fotosúwretlerdi alıw ushın bir tamshı suw Petri (laboratoriyada qollanılatuǵın tájiriye shiyshe, uzınshaq formaǵa iye boladı. G.J.) ıdıslarına salınadı hám muzlatqısha keskin basımda muzlatıladı. Eki saattan keyin ıdıslar muzlatqısh kamerası, mikroskop hám ápiwayı obyektiv kameradan ibarat arnawlı qurılmaǵa ótkeriledi. Suw kristalları -5°C temperaturada 200-500x dárejede úlkeytiw menen kóriledi. Eń xarakterli kristallardıń fotosúwretleri alınadı. Emotonıń aytıwınsha, payda bolǵan muz kristallarınıń forması qabıl etken maǵlıwmatlarınıń sezimge bola túrlewiwine qarap ózgeredi [5, 96].

X.Dáwletnazarov M.Emotonıń teoriyaların kórkem tilde túsindiredi. Yaǵnıy Emotonıń ilimiy shıǵarmasınıń kórkem variantı desek te boladı. Demek, M.Emotonıń pikirinshe, suw pútkil adamzat tariyxın, emociyaların tasıydı. Ol bizge haqıyqıy informaciya deregi bolıp xızmet etiwı múmkin. Suwdıń sheksiz qúdiretke iye tábiyiy baylıq ekenligin, eger asırasaq qanday jetiskenliklerge negiz bolıp xızmet qılatuǵınlıǵın avtor poemanıń negizgi ideyalıq baǵıtı sıpatında alǵan. X.Dáwletnazarov M.Emotonıń principielerin qaraqalpaq xalqınıń diniy hám etnikalıq qádiriyatları menen túsindiredi. Yaǵnıy poemada “suw bálesinen saqla”, “suwdıń da janı bar”, “jaslardıń nekesin qıydırarda suw ishiriw dástúri”, “suwǵa súyengendey halıń bar ma”, “dártke tolsań aǵın suwdı jaǵala”, “suwıma tiyme”, “túsińdi suwǵa ayt”, “suwtegin”, “suwday

arzan”, “suwǵa hadallaw” sıyaqlı uǵım hám dástúrlardıń, ırımlardıń kelip shıǵıwın hám olarǵa adamlardıń isenimiz sol izertlew jumısınıń mazmun-maǵanası menen baylanıstıradı. M.Emotonıń ilimiy koncepciyasını “qaraqalpaqsha koncepciya” menen túsindiredi. Máselen,

42. “Suwǵa súyengendey...” degen sóz búgin,

Tap, qaq mańlayıńa shıqqan shúyeldey.

Áwliye bolsa da awzı duwalı,

Qáne, jasap kórsin suwǵa súyenbey.

43. Túskinlikke túsip, bolǵanda qapa,

Sóz bar: “aǵın suwdı jaǵala...” degen.

Dárt dumanı kem-kem tarqala baslar,

Dárya boylap seyil etilse eger.

45. Tazarmas nárese joq juwılsa suwǵa,

Esine keltirer bolǵannıń biyhuwsh.

Bir sarqum, bir sańurs, hátte, bir urtlam,

Boynda qaytadan payda eter kúsh [6, 471].

Demek, X.Dáwletnazarovtıń óz avtorlıq koncepciyası poemadan sezilip turıptı. Xalıq arasında suw menen baylanıslı bolǵan uǵımlar oǵada kóp. Óytkeni, Zorastrizm dininen baslap, házirgi Islamda da suw úlken baylıq hám qádirdi ekenligi uqtırılǵan. Eger suw zaya bolsa, ol “obal” dep uqtırılǵan. Bunıń ózi-aq M.Emotonıń koncepciyasınıń haqıyqatqa jaqın keletuǵınlıǵın dáliylleydi. Yaǵnıy suwda ata-babalarımızdıń basıp ótken jolı, isenimi hám qádiriyatları jasırın, ol yaponiyalı alım aytqanday, maǵlıwmat tasıw qúdiretine iye bolıp tur. Ilimiy jumıstıń tiykarǵı mańızın ańlap, onı kórkem formada oqıwshılarǵa jetkeriw avtordan úlken sheberlik talap etiledi. Sonlıqtan da “Suw qosıqları” poeması avtor, X.Dáwletnazarovtıń sońǵı jıllardaǵı eń tabıslı shıqqan shıǵarması dep atawımızǵa boladı.

X.Dáwletnazarovtıń “Aspan-aspan” poeması “Shólirkew” toplamında baspadan shıqqan. Bunnan aldın. “Ámiwdárya” jurnalında baspa júzin kórgen edi. Poema arnaw janrına sáykes bolıp, onıń arnaw ekenligin avtordıń ózi poemanıń kirisindegi mına sózleri menen tastıyıqlaydı: “Ay-juldızlı aqshamlardıń birinde baqsha jasındaǵı aqlıǵım AǴANAZAR qolların joqarı kóterip, “ASPAN! ASPAN!” dep baqırdı. Professor B.A.Abdikamalovqa arnaldı.”

Eko-publicistikalıq poema 27 kompoziciyalıq bólimnen ibarat. Janrlıq jaqtan alıp qaraǵanımda, bunday poema burın qaraqalpaq ádebiyatında jazılǵan joq. Demek, avtordıń shıǵarmaǵa “eko-publicistikalıq poema” dep aydar taǵıwında jańa kórkemlik izlenis alıp barǵanın kóriwimizge boladı. Bul poemada aspan menen jerdiń aralıǵı, aspandaǵı kosmoslıq

qubılıslar, olardıń úyreniliwi, kosmostı úyreniw qanshelli adamlarǵa, ilimge jańalıq bolıp qosılatuǵınlıǵı haqqında sóz etilgen. Bizin oyımızsha, bunday tematika arnaw islengen professor B.Abdikamalovtıń kásibi menen baylanıslı bolsa kerek. B.Abdikamalov fizika hám astronomiya pánlerinen sabaq beriwshi oqıtıwshı. Usı sebepten ǵana bunday tematikanı tańlap alǵanlıǵın seziw qıyın emes. Biraq biz poemada arnaw islengen shaxs tulǵasın sezbeymiz. Sebebi, avtor arnawdı shaxstın tulǵasın táriyplemey, onıń adressine sulıw hám saltanatlı sózlerdi jollamastan poema dóretken. Usı tárepi X.Dáwletnazarovtıń jetiskenligi dep atap ótiwge boladı. Ádette, arnaw qosıqlar sol shaxstı kóklerge kóterip, islerin maqtap, adressine jıllı yamasa jaman sózler aytılıp jazıladı. Al “Aspan-aspan” poemasında bolsa, bul janrlıq ózgeshelik joq. Bunda kóbinese Jerdin payda bolıwı, onıń qalay kosmostaǵı juldız sıpatında tuwılǵanlıǵı hám ne ushın 8 planetanıń ishinde Jerge ǵana tirishilik berilgenligin túsiniwge hám túsindiriwge umtıladı. Bul arada bolsa, avtordın didaktikalıq hám publicistikalıq pikirleri jaqsı beriledi:

Mánawiyatlıq mákemeler,
Islese de neshshe mıńlap.
Dárejesi sol bayaǵı,
Sóz baǵıtın kórseń tuńlap.

Aqıl, - degen óndiristiń,
Jamanlıqqa isler kóbi.
Kewillerdi nákaslıqtın,
Basıp ketken sarı shóbi.

Turǵınlıqta eleberin,
Ádep-ikram, sezim-sana.
Salıw ushın onı jónge,
Shash aǵartqan ne-ne dana.

Heshbir ilimiy dáliyillewler adamzattın búgingi bir-birine bolǵan qatnasın túsindirip bere almaydı, azǵantay bolsa da qúdiretke iye bolǵan mámleket ózinen ázzi bolǵan elge kóz alartadı, talaydı, óltiredi. Kosmos inam etken Jerdi saqlap qalıw, bul jaqta qalsın Marsqa kóshemiz degen ǵawasat taramaqta adamlar arasında, adamzat qalay bunday jaǵdayǵa kelip qaldı, biz qashan tuwǵan jerimizden bezdik?, degen sorawlarǵa juwap beriwge filosofiyalıq pikir júrgiziwge umtıladı avtor.

Búgingi adamzattıń Jerge isleytuǵın qatnası, tábiyatqa múnásibeti qanshelli tómen ekenligin kritikalap jazǵan shayır óz publicistikalıq hám filosofiyalıq oyların ortaǵa taslaydı:

Kózin satıp jasar Kókke,
Jalbarınıp qolın sozıp.
Buringıday joq tábiyat,
Jer kem-kemnen barar tozıp.

Obal-sawap jaltań, jaltaq,
Adamlardan ketken insap.
Terisputaq aqıl oyın,
Nákaslıqqa keler jumsap.

Tek, kózaba kóp gáp-sózler,
Bayaǵıday qayda miyrim.
Bul dúnyanı barar tartıp,
“Miyrimsizlik” degen iyrim.

Házirgi kúnde insanlardaǵı miyrimsizlik, bıyparıqlıq sıyaqlı sezimleri sebepli pútkil tábiyat, jámiyet búlginshilikke ushırap, jerdiń tozıp baratırǵanlıǵı lirikalıq qaharman qálbin lárzege saladı, muńǵa bóleydi.

Shayır poeziyasında ayrıqsha peyzaj lirikası basım orındı iyeleydi. Shayır tábiyat kórinislerinen gózzallıqtı kóre aladı hám usı gózzallıqtı óz oqıwshılarına usınadı. Lirikalıq qaharmannıń kewil keshirmelerin tábiyat kórinisleri arqalı sáwlelendiriw onıń jeke dóretiwshilik stillik ózgesheliklerinen bolsa kerek.

Ulıwma alǵanda, shayır X.Dáwletnazarovtıń sońǵı jıllardaǵı dóretiwshiligi anaǵurlım bayıdı. Taza lirikalıq qosıqlar, janrlıq kóptúrlilikke iye bolǵan shıǵarmalardıń bolǵanlıǵı shayırdıń elede izleniste ekenliginen derek beredi. Biz sóz etken eki poema da shayırdıń kóp jıllıq izlenisleri hám subyektiv qatnası menen baylanıslı.

REFERENCES

1. Нуржанов П. Әдебиәт ҳаққында ойлар (Илимий, илимий-публицистикалық, әдебий-сынлық мақалалар), [Текст]/ - Нөкис: «Билим» баспасы, 2023.
2. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. Нөкис, «Билим», 2004

3. Гайлиева О. Ҳазирги қарақалпақ поэзиясында аралық формалардың жанрлық ҳам формалық қасиетлери. – Нөкис: канд.дисс...автореф. 2006
4. Дәулетназаров Х.Шөліккеу (қосықлар, поэмалар) - “AVANGARD-BASPA” баспасы, Нөкис: 2023
5. Эмото М. Послания воды: Тайные коды кристаллов льда. – София, 2006.
6. Дәулетназаров Х.Шөліккеу (қосықлар, поэмалар) - “AVANGARD-BASPA” баспасы, Нөкис: 2023